

KOSMA KOŚCIESZA-KOSMOWSKI
Pracownia Archeologiczna Archeokosmowski

CZY NA OSTROWIE RADZIMSKIM MIESZKALI KASZTELANOWIE?
KOMUNIKAT O WSTĘPNYCH WYNIKACH BADAŃ
WYKOPALISKOWYCH GRODZISKA W LATACH 2002-2005

Średniowieczne grodzisko w Radzimi, stan.1, gm. Murowana Goślina, woj. wielkopolskie, położone jest w dolinie poznańskiego przełomu Warty, w odległości 6 km na północny-zachód od Murowanej Gośliny. W dokumentacji konserwatorskiej omawiany obiekt figuruje pod nazwą Starczanowo, nr AZP 48-27/7. Stanowisko zajmuje fragment zalesionej wrzecionowatej wyspy - Ostrów Radzimski, oblewanej wodami dwóch odnóg Warty, z których prawą odnogę, współcześnie bagnistą i podmokłą łąkę, w wyniku prac regulacyjnych odcięto jeszcze w XIX wieku. Z przeprowadzonych w latach 2002-2005 badań wykopaliskowych i odwiertów wiemy, że po grodzie zachował się ziemny kopiec, w formie ściętego górą owalnego stożka (tzw. „grodzisko stożkowate”) o wysokości ok. 5 m, średnicy podstawy ok. 50 m i wierzchołka ok. 20 m, kopiec obwiedziony jest łukowatym wałem o długości całkowitej 180 m, zachowanym we fragmentach do wysokości 2 - 4 m, przy średnicy podstawy ok. 20 m i oddzielony od kopca w części wschodniej wąskim rowem. Na zewnątrz wału, po stronie południowo-wschodniej znajduje się jeszcze duży płaski plac o powierzchni ponad 1 ha, zajmujący większą część wyspy - stan. 1a, nr AZP 48-27/68 (Ryc. 1).

W literaturze przedmiotu grodzisko w Radzimi wymieniane jest przede wszystkim w opracowaniach katalogowych, m.in. autorstwa W. Kowalenki (1938, s. 287), W. Hensla i Z. Hilczer-Kurnatowskiej (1980, s. 363-368), Z. Kurnatowskiej i A. Łosińskiej (1983) oraz S. Jasnosza (1984, s. 81-90). W pracach tych opisano elementy i wymiary warowni oraz pozyskany z powierzchni grodziska materiał zabytkowy, w oparciu o który datowano je na X-XIII w., a funkcjonalnie wiązano z wymienianymi w źródłach pisanych od 2 poł. XIII wieku kasztelanami radzimskimi. Próbę szerszego spojrzenia na genezę, funkcję i znaczenie ośrodka radzimskiego w oparciu o dostępne źródła historyczne i archeologiczne podjął A. Wędzki (1955, s. 565-583), a ostatnio problem terytorialności kasztelanii radzimskiej badał M. Brust (2005). Sporządzone wówczas, dość enigmatyczne opisy grodziska oraz ustalenia dotyczące jego chronologii,

sugerujące istnienie przed grodem kasztelańskim grodu wczesnośredniowiecznego, oparto z jednej strony o analizę materiału ruchomego, zarejestrowanego na powierzchni grodziska podczas lustracji terenowych, z drugiej zaś - o lakoniczne przekazy historyczne, pośrednio dotyczące grodu.

Badania wykopaliskowe na grodzisku, które w 1970 r. wpisano do rejestru zabytków woj. poznańskiego (nr decyzji 853/A), rozpoczęto dopiero w 2002 r. Prowadził je autor niniejszej publikacji pod nadzorem Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Od 2006 r. badaniami zajmuje się nowo powołana Pracownia Muzeum Pierwszych Piastów - Ostrów Radzimski. Przez cały czas badań nieocenioną pomocą i konsultacją służyła Pani profesor Zofia Kurnatowska z IAIe PAN - Oddział w Poznaniu, dzięki której od samego początku wiedzieliśmy co kopać i jak interpretować to co odkopaliśmy. Dodam, że dzięki niej nauczyłem się powściągliwości i ostrożności w formułowaniu zbyt daleko idących hipotez, zwłaszcza w oparciu o cząstkowe a tym samym niepewne dane, co zrzucić mogę na karb entuzjazmu młodego badacza, lub raczej braku doświadczenia. Przeprowadzone wykopaliska dały możliwość zajrzenia w głąb grodziska i pozwoliły pełniej wypowiedzieć się na temat badanego stanowiska, w tym na pytanie, czy na Ostrowie Radzimskim rzeczywiście mieszkali kasztelanowie?

OMÓWIENIE WSTĘPNYCH WYNIKÓW BADAŃ WYKOPALISKOWYCH

Do głównych zadań, jakie postawiła sobie ekspedycja, należało przebadanie uwarstwienia wybranych partii grodziska, rozpoznanie jego pierwotnej topografii i rozplanowania, poznanie systemu obronnego, następnie określenie położenia i zabudowy grodu, a zwłaszcza ustalenie jego chronologii i faz rozwojowych. Niestety, szczypty budżet ekspedycji i brak stałego zaplecza, co jest podstawą prowadzenia normalnych, planowych badań wykopaliskowych, szczególnie na tak trudnym stanowisku i terenie sprawił, że w trakcie czterech krótkich sezonów wykopaliskowych, zdołano jedynie częściowo zrealizować postawione zadania. Nie sposób pominąć milczeniem pomocy i zaangażowania w badaniach terenowych mgr Rafała Aleksandrowicza (sezony 2002 i 2004) i mgr Rafała Kostki (sezony 2003 i 2005), znoszących dzielnie wymagania i pretensje szefa ekspedycji. Przez wszystkie sezony wykopaliskowe prace na grodzisku realizowaliśmy jedynie dwiema osobami, od czasu do czasu wspomagali nas wolontariusze, nie wypadła tu pominąć Oli Popiołkiewicz.

Realizację wymienionych celów miała zapewnić eksploracja wykopu nr I o wymiarach 2 x 10 m, przecinającego poprzecznie fragment zewnętrznego skłonu wału podzielonego na dwa odcinki, oznaczone literami A i B, każdy o długości 5 m (2002r.), przedłużonego w 2003 r. o kolejny odcinek C (2 x 5 m), który objął już przylegający do umocnienia fragment placu, całkowicie wyeksplorowany dopiero w 2004 r. oraz wykopu nr II wytyczonego na kulminacji kopca, gdzie spodziewaliśmy się odkryć relikty zabudowy mieszkalno - obronnej. Został on podzielony na cztery ćwiartki, oznaczone literami A-D, każda o wymiarach 4 x 6 m. Ćwiartkę B i D eksplorowano w 2003 r. Brak środków finansowych sprawił, że badania wykopaliskowe na plateau

grodziska wznowiliśmy dopiero w 2005 r., eksplorując ćwiartkę A. Dopełnieniem rozpoznania wykopaliskowego była seria odwiertów wykonana punktowo na grodzisku i na zewnątrz umocnień obronnych w 2002 i 2005 r. Dostarczyły one dodatkowych danych o „uwarstwieniu” grodziska i wyspy. Zakres przeprowadzonych badań wykopaliskowych objął zatem fragmenty dwóch głównych elementów topografii grodziska: I – fragment zewnętrznego skłonu wału (wykop IA, IB) i przylegającego doń płaskiego dużego placu - nr stan. 1a (wykop IC) oraz II – część kulminacji „grodziska stożkowego” (wykop IIA, IIB, IID) (ryc 2).

INTERPRETACJA „NAWARSTWIEN” WAŁOWYCH I PRZYWAŁOWYCH

Wyniki przeprowadzonych prac wykopaliskowych w wykopie I pozwoliły rozpoznać uwarstwienie wału, jego konstrukcję, a następnie wyjaśnić relację przestrzenną do sąsiadującego z nim placu (ryc. 3). Stwierdziliśmy, że warstwy wałowe i przywałowe usypano bezpośrednio na białawym piasku aluwialnym (warstwa VIII i VII/VIII), z którego w odcinku A i B (pod wałem) pozyskaliśmy znaczną ilość materiału ruchomego (m. in. kilkadziesiąt ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych i łużyckich oraz kości zwierząt). Na piasku zalegała warstwa brunatno-czarnej, dość zbitej piaszczystej próchnicy (warstwa IV). Przy wale (odcinek C wykopu) stanowiła ona zasadnicze wypełnisko placu, o miąższości 0,7 - 1,1 m. Dość scementowana struktura tej warstwy, a także znaczne jej nasycenie materiałem zabytkowym i drobnymi kamieniami sprawiły, że eksploracja była możliwa jedynie przy użyciu dobrze zaostzonego szpadla. Wydobyliśmy kilkaset ułamków ceramiki wczesnośredniowiecznej, także łużyckiej, ponad 200 kości zwierząt, polepę, a także szydło, przęślik, fragment oseełki oraz kilka trudnych do zidentyfikowania przedmiotów żelaznych. Nad nią zalegała kolejna warstwa (warstwa II, o miąższości od 0,2 do 0,7 m przy wale), tym razem jasnobrunatnej piaszczystej próchnicy o mniej związłym wypełnisku, w którym zarejestrowaliśmy ponad sto ułamków wczesnośredniowiecznej ceramiki, trochę kości zwierzęcych, polepę i żużel. W środkowej części wykopu obie warstwy przedzielała warstewka białawo-szarego piasku, w której wystąpiło kilkanaście fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej i kilka kości zwierząt. Znacznie bardziej skomplikowany układ miała warstwa IV w poziomie wału (odcinek A i B wykopu). Mniej więcej po środku odcinka B ulega ona przedzieleniu na dwie warstewki (IVd i IVe, o grubości 0,2-0,3 m) przez brunatno-zółty próchniczny piasek z grudami gliny (warstwa V, o miąższości 0,2-0,8 m), z którego pozyskano kilkaset ułamków ceramiki, kości zwierzęce, polepę, żużle, węgle drzewne, 2 fragmenty prażnicy, przęślik oraz kilka przedmiotów żelaznych, m. in. nóż. Poniżej zalegała cienka warstewka szaro-białawego piasku calcowego (warstwa VI). Na warstewce IVd w odcinku A wykopu zalegały warstwy, które stanowiły wewnętrzne jądro wału, oznaczone numerami IVc, IVb i IVa o ukośnym układzie i miąższości przy koronie dochodzącej do 2 m. Natomiast wypełnisko środkowej części skłonu wnętrza wału tworzył żółto-brunatny piasek próchniczny (warstwa III, o miąższości do 1,6 m), w którym zarejestrowano kilkaset fragmentów glinianych naczyń, kości zwierząt, polepę i

żuźle. W dolnej partii na odcinku B składał się on z licznych brunatno-żółtych ukośnych przewarstwień (warstwa III/IV) zalegających bezpośrednio na warstwie IVd. Na warstwie III występował jasnobrunatny próchniczny piasek (wydzielony jako warstwa II) zarejestrowany również w odcinku C, gdzie przykrywał czarną piaszczystą próchnicę (warstwa IV), osiagający na dole wału miąższość ponad 0,8 m, z którego pozyskano ponad tysiąc ułamków ceramiki, kilkaset kości zwierząt, polepę, sztydło oraz wykonany ze skorupy naczynia fragment płaskiego, bardzo rzadko spotykanego przęślika typu 5 według A. Żakiego (1974, s. 246, ryc. 194). Warstwę tę przykrywał piaszczysty humus (warstwa I), który przy wale osiagał miąższość 0,8 m i składał się z kilku warstewek mniej lub bardziej próchnicznego piasku, oznaczonych jako Ia-e. Pozostaje jeszcze omówić poziom oznaczony nr IV w jego wałowym odcinku A i B. W warstwie IVd (na odcinku B, także w spągu zalegającej nad nim warstwie III/IV, a na odcinku A w spągu brunatnożółtej warstwy IVc) występowały przeważnie drobne, ostrokrawędziste kamienie (o średnicy od kilku do kilkunastu cm), tworzące w miarę zwarty kamienny bruk podstawy wału, który przy zewnętrznym skłonie przechodził w rodzaj zwartej odsadzki o szerokości 1 m i grubości około 0,3-0,4 m. Kamienie występowały także w brunatnej warstwie IVb zalegającej w koronie wału, jednak nie tworzyły tam aż tak zwartej konstrukcji (bruk górny). Oprócz kamieni, konstrukcje te umocniono ogromną ilością materiału o wyraźnie osadniczym pochodzeniu, głównie ceramiką i kośćmi zwierząt, sporadycznie też gliną i polepą. Z całego zespołu wydobyliśmy imponującą ilość materiału ruchomego: ponad 4 tysiące ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych i luźnych (stanowi to 55 % pozyskanej z wału ceramiki), w tym 1452 fragmenty z obrębem kamiennej odsadzki (19 % ogółu ceramiki); 1650 kości zwierząt (stanowi to 58 % całego materiału kostnego, z czego prawie 22 % wypełniało kamienną odsadzkę); przeszło 200 fragmentów polepy i kilkanaście żużli, a także kilkadziesiąt, przeważnie już uszkodzonych przedmiotów, m. in. 2 sztydła, 2 noże, 2 przęśliki, fragmenty płyty szlifierskiej i żarnowa, gwóźdź oraz kilkanaście trudnych do zidentyfikowania, głównie żelaznych przedmiotów.

W rezultacie podjętych prac wykopaliskowych, dopełnionych odwiertami, udało nam się uzyskać stratygraficzny profil zewnętrznego skłonu wału i przywała, rozpoznać jego konstrukcję i wymiary oraz ustalić relację wału do sąsiadującego z nim placu. Wał w Radzimu osadzono na kamiennym „fundamencie” - szerokości ok. 20 m i grubości 0,2-0,3 m - w formie niezbyt zwartej konstrukcji przechodzącej po bokach w zwartą odsadzkę o szerokości 1 metra i grubości do 0,4 m. Dolny korpus wału (pod fundamentem) wypełniono dodatkowo grudami gliny. Korpus górny (nad fundamentem) przykryto kopulastym brukiem luźnych kamieni - grubości 0,2 m. Całą konstrukcję wału wypełniono ziemią i ogromną ilością materiału pochodzącego z warstw osadniczych (głównie ułamkami glinianych naczyń i kośćmi zwierzęcymi). Do wału trafiły też, zapewne przypadkiem wraz z pokładami ziemi, liczne przedmioty codziennego użytku (m.in. sztydła, noże, przęśliki i gwóźdź). Dużych kłopotów przysparza precyzyjne datowanie takiego wału. Oprócz się tu musieliśmy na pogrzebanej w wale wczesnośredniowiecznej ceramice i założeniu, że wyznacza ona terminus post quem jego budowy. Na tej podstawie stwierdziliśmy, że obwód obronny postawiono po XI wieku. Nie wiemy jeszcze z całą pewnością, czy z wałem było

sprzężone „grodzisko stożkowate”. Powstawanie warowni „stożkowatych” ze starszych obiektów typu pierścieniowatego nie należało wszakże w Wielkopolsce do rzadkości (por. T. Nowak 1985, s. 26 i n.).

Opisana powyżej konstrukcja wyróżnia się spośród znanych urządzeń obronnych, w których podstawowym budulcem było drewno. Typowym dla piastowskiego budownictwa obronnego sposobem stawiania wałów były różne warianty konstrukcji drewnianych, najczęściej rusztowej i skrzyniowej, niekiedy dopełniane kamieniami i gliną, które następnie przykrywano ziemią (por. W. Hensel 1962). Stosowanie drewna przy wznoszeniu lub przebudowie fortyfikacji dominowało także w młodszych obiektach obronnych (por. T. Nowak 1985). Wśród warowni obronnych tej epoki spotykamy też sporadycznie, zwłaszcza poza centrum Wielkopolski konstrukcje wałowe usypane z ziemi bez użycia drewna. Takie rozwiązania znamy m. in. z południowej i południowo-wschodniej Wielkopolski, np. Łąkociny, Kamień czy Ołobok-Wielowieś (J. Tomala 1995, s. 26-29; 2005, s. 16-19; G. Teske 2000, s. 111 i n.). Częściej takie nadkłady z ziemi bez dodatkowych umocnień drewnianych stosowano przy późniejszej rozbudowie lub przebudowie wałów (por. Teske 2003, s. 108). Można zatem sądzić, iż w razie potrzeby pośpiesznego wzniesienia grodu stosowano owe znane od dawna prostsze sposoby budowy wałów. Taki prosty wariant wału usypanego z ziemi zastosowano także w Radzimi, z tym jednak, że materiałem wypełniającym a zarazem usztywniającym całą konstrukcję były drobne kamienie oraz bardzo liczne skorupy naczyń glinianych i inne elementy bogatych warstw osadniczych, które znalazły w nim swój kres (wał ziemny zbudowany z wtórnych warstw osadniczych) (zob. Z. Kurnatowska 2005, s. 31).

Niewiele możemy jeszcze powiedzieć o sprzężonym ze wschodnim odcinkiem wału placem. Po wykonaniu kilkudziesięciu odwiertów nie stwierdziliśmy występowania tu śladów stałej zabudowy osadniczej, choć należy mieć na uwadze punktowość tego typu rozpoznania. Nie wykluczone, że było to miejsce zgromadzeń, lokalnej wymiany i handlu. Miejsca takie, zwane targowiskami znajdowały się niemal przy każdym grodzie kasztelańskim (L. Leciejewicz 1989, s. 246n).

RELIKTY BUDOWLI NA „GRODZISKU STOŻKOWATYM”

Badania wykopaliskowe na kulminacji kopca rozpoczęliśmy w czerwcu 2003 r. od eksploracji przeciwległych ćwiartek B i D. Wyniki przeprowadzonych kilkumiesięcznych prac pozwoliły stwierdzić, że znajdują się tam relikty budowli (o jakich konstrukcjach kamiennych zalegających w stropie kopca wiedzieliśmy już w 2002 r. po wykonaniu kilku odwiertów sondażowych). Eksploracja wykopów nie należała do łatwych. Pomijając dosyć skomplikowaną stratyfikację zasypiska reliktyw, pracę dodatkowo utrudniał wyjątkowo rozbudowany system korzeniowy rosnących tam krzewów i dużego drzewa stojącego po środku kopca.

W wyniku eksploracji ćwiartki D, zajmującej mniej więcej środkową partię kulminacji kopca, odsłoniłszy kamienne rumowisko (obiekt oznaczony nr 2), którego strop zalegał na głębokości 0,5-0,6 m pod powierzchnią gruntu. Rumowisko tworzyły

w większości otoczakowe i silnie przepalone w ogniu, kamienie, które zalegały w przemieszanej żółtobrunatnej i jasnobrunatnej piaszczystej próchnicy, oznaczonej jako warstwa IIa. Przy zachodnim i południowym profilu wykopu kamienie tworzyły rodzaj ławy, która mogła być pozostałością silnie naruszonego fundamentu zachodniej i południowej ściany stojącej tu budowli. W północno-zachodniej części uchwyliłszy narożnik kamiennego fundamentu ze śladami spalenizny i polepą. Między nim a zachodnim narożnikiem budowli widoczna jest około metrowej szerokości przerwa w układzie kamieni. Być może jest to pozostałość po wejściu (ryc. 4). Wokół ścian zarejestrowaliśmy bryły polepy z odciskami patyków i prętów drewnianych oraz węgle drzewne. Występowały one również w obrębie wnętrza rumowiska. Towarzyszyły im duże ilości ułamków potłuczonych naczyń glinianych i kości zwierzęce. Z zespołu wydobyliśmy 1895 ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, ale także kilkadziesiąt fragmentów ceramiki łużyckiej i późnośredniowiecznej, 529 kości zwierzęcych, 572 polepy i 16 żużli. Wydzielono 18 zabytków. Do ciekawszych należą sierp, krzesiwo ogniwkowe, klucz do kłódki, żelazny uchwyt drzwi, fragment osetki, biegun żarna kamiennego, przęślik wykonany z różowego łupku oraz grot bełtu i strzały, a także element nowożytny, jakim była XVII-wieczna miedziana moneta, popularnie zwana boratynką. Opisanie rumowiska kamieni przykrywała niejednorodna warstwa piaszczystej próchnicy (warstwa II), na którą zalegał brunatny humus leśny (warstwa I). Z obydwu zespołów, głównie z warstwy humusu pozyskaliśmy znaczną ilość materiału masowego, ponad 1000 fragmentów ceramiki, 221 kości zwierzęcych, 110 grud polepy, żuźle i węgle drzewne.

Wyniki eksploracji ćwiartki B, zlokalizowanej w północno-wschodniej części plateau przedstawiają się następująco. Górne partie zajmował brunatny i jasnobrunatny piaszczysty humus (warstwa Ia i Ib), osiągający w części północnej i zachodniej wykopu miąższość 0,7 m. Zespół ten, zwłaszcza jasnobrunatna próchnica, wyróżniona jako warstwa Ia, obfitowała w materiał zabytkowy. Pozyskaliśmy z niego 4019 ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, także późnośredniowiecznych i łużyckich, 1069 kości zwierząt, 638 grud polepy, 19 żużli i kilkadziesiąt węgli drzewnych. Ponadto 20 zabytków wydzielonych, w tym 2 gliniane przęśliki, fragment osetki, kościaną hetkę (guzik do spinania odzienia), okucie brązowe, fragment prążnicy, żelazny nóż oraz 2 fragmenty okładziny z poroża, pokrytej misternie wyrytym motywem różnej wielkości dołków, stanowiących być może element okucia szkatułki. Niżej zalegała brunatno-żółta piaszczysta próchnica (warstwa II, o miąższości 0,4-0,7 m), w której odkryliśmy 1173 fragmenty naczyń, 378 kości, 520 polep, kilka żużli i węgle drzewne oraz żelazną sprzączkę od pasa. Strop tej warstwy, lecz przede wszystkim część spągowa zalegającej nad nią warstwy Ib, stanowią zapewne poziom demolacyjny (rozsypiskowy) budynku I, którego reliktów odstoniliśmy częściowo w ćwiartce D. Wskazuje na to korelacja głębokościowa zalegających w nim, tworzących chaotyczny układ luźnych kamieni, do odstoniętego w ćwiartce D rumowiska, jak również ilość i rodzaj odkrytego tu materiału zabytkowego. Pod nimi wystąpiło lite rumowisko (warstwa III, obiekt nr 1) kamieni, polepy, glino-polepy i gliny, wypełnione brunatno-żółtą próchnicą, tworzące rodzaj kopuły, której strop zalegał na głębokości 0,7-1,4 m pod powierzchnią gruntu. Wyszliśmy przypuszczenie, że są to pozostałości posadzki innego niż w ćwiartce D, wcześniejszego budynku.

Ze stropu odsłoniętego rumowiska pozyskaliśmy przede wszystkim ogromne ilości rozdrobnionej polepy (4031 grud), a także 896 fragmentów ceramiki, 383 kości, 5 żuźli oraz 232 węgle drzewne i fragment żarna. Pełniejszych informacji o obiekcie dostarczyły jednak dopiero badania sąsiedniej ćwiartki A, zajmującej północno-zachodnią część plateau grodziska, które przeprowadziliśmy po rocznej przerwie, wiosną 2005 r. Odsłoniliśmy wówczas zachodni kraniec rumowiska posadzki oraz pozostałości spalonych belek zachodniej ściany budynku, którą od krawędzi posadzki oddzielała metrowej szerokości pusta przestrzeń, w której obrębie zarysowała się wypełniona jaśniejszą próchnicą kolistą plama (może pozostałości małej piwniczki?). W północno-zach. części wykopu zachowały się też resztki łączenia zrębowego ściany zachodniej i północnej budynku (ryc.5). Ponadto w południowo-zachodniej części budynku odsłonięto pozostałość niewielkiego pieca kopułowego o średnicy ok. 0,4 m (ryc. 6). Pomiedzy nim a zachodnią ścianą budynku znajdowała się warstwa spalenizny z dużą ilością zwęglonych nasion, jak wykazała analiza paleobotaniczna są to ziarna grochu. Z doczyszczania stropu warstwy, oznaczonej jako III, w której owe relikty budowli zalegały (obiekt nr 1) pozyskaliśmy 1049 ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, także łożyczkich, 438 kości, 683 polep, 5 żuźli oraz kilkadziesiąt różnej wielkości. węgla drzewnych. Niestety, przesłane do wydatowania próbki zwęglonego drewna pobranego z wierzchu spalonej ściany budynku pozwoliły jedynie na określenie składu gatunkowego (był to dąb z domieszką topoli i lipy). Z poziomu budynku wydobyliśmy 2 nieokreślone przedmioty żelazne oraz fragment misternie zdobionej płytki z poroża (prawdopodobnie okładziny grzebienia). Odkryte pozostałości budowli przykrywały, dochodzące do grubości 1,5 m, pokłady ziemi. Składały się one z przemieszanej janobrunatnej i żółtobrunatnej piaszczystej próchnicy (warstwa wydzielona jako II i IIa, o miąższości 0,4-0,8 m), nad którą występował jasnobrunatny i brunatny piaszczysty humus (warstwa I), osiagający w części wschodniej wykopu miąższość 0,7 m. W spągu tej warstwy i w stropie warstwy IIa zalegały różnej wielkości kamienie, stanowiące prawdopodobnie poziom demolacyjny budynku 1, którego północno-zachodni narożnik kamiennego fundamentu uchwyciliśmy w południowej części wykopu, gdzie zarejestrowaliśmy także skupisko ponad stu ułamków ceramiki siwej, z czego kilkadziesiąt fragmentów pochodziło z jednego, potłuczonego, dużego garnka. W poziomie demolacyjnym odkryliśmy między innymi masywny klucz piórowy o romboidalnym uchwycie do zamka drzwi oraz grot beftu. Z warstwy II i IIa wydobyliśmy znaczną ilość materiału masowego: ponad 1800 fragmentów ceramiki, 761 kości, 350 grud polepy, kilka żuźli i węgle drzewne. Duże nasycenie materiałem wystąpiło także w górnych partiach wykopu (warstwa I), z którego pozyskaliśmy 713 ułamków naczyń, 198 kości, blisko 100 grud polepy oraz kilka żuźli i węgla drzewnych.

Rezultaty przeprowadzonych na kulminacji „grodziska stożkowatego” prac wykopaliskowych dały nam już przybliżony obraz zabudowy grodu na kopcu. Na jego dziedzińcu uchwyciliśmy zarysy dwóch budynków, które dają podstawy do stwierdzenia o istnieniu dwóch poziomów zabudowy grodu.

Budynek 1 (obiekt nr 2) usytuowany był po środku kopca. Była to drewniana budowla czworoboczna, wykonana prawdopodobnie w konstrukcji zrębowej, posadowiona zapewne na ułożonej „na sucho” kamiennej ławie fundamentowej, szerokości około 1 m i długości około 6-7 m. Odkryty w tym poziomie zabudowy

inventarz świadczy wyraźnie, że budynek pełnił funkcje mieszkalne. Dość masywny fundament pozwala domyślać się obronnej budowli piętrowej typu wieżowego, jak wysokiej - nie wiemy. W literaturze przyjmuje się na ogół występowanie w tego typu budowlach 2 lub 3 kondygnacji, co daje wysokość 8-11 m (por. J. Kamińska 1966; E. Krauze 1976; G. Wilke 1985, s. 53n). Materiał wydobyty z wnętrza zniszczonej budowli pozwala datować jej użytkowanie na 2. poł. XIII w. Przemawia za tym rodzaj pozyskanej ceramiki, w której dominują wyroby wykonane tradycyjną, charakterystyczną dla późniejszego okresu wczesnego średniowiecza techniką. Są to technicznie zaawansowane wyroby garncarskie całkowicie obtoczone na kole garncarskim, w tym formy pospolitych w tym czasie baniastych garnków o profilu esowatym i z cylindryczną szyjką, zdobionych dookólnymi żłobkami. Dna tych naczyń niekiedy bywają opatrzone znakami garncarskimi. Frekwencja ceramiki o doskonalszych parametrach technicznych, wypalanej sposobem redukcijnym - tzw. siwaków, nie przekracza w badanym zespole kilku procent (por. W. Dzieduszycki 1980; J. Kruppé 1981). Za takim datowaniem budowli mogą przemawiać również niektóre zabytki metalowe. Chronologia kluczy piórowych do zamków drzwi o uchwytach romboidalnych zamyka się na ziemiach polskich w ramach czasowych od połowy XIII w. po połowę XIV w., a klucze do kłódek z pionowymi okrągłymi piórami znane są z licznych stanowisk wczesnośredniowiecznych, gdzie występują co najmniej aż po wiek XIII (A. Kola 1985 s. 66-68, tabl. I). Żelazne krzesiwa, należące do tzw. krzesiw ogniwkowych o wydłużonej prostokątnej formie, datowane są na XIII-XV w. (M. Kochanowski 1985, s. 180). Natomiast pozyskane groty bełtów i grot strzały, odpowiadające typowi II grotów wg A. Nadolskiego (1954, s. 65, tabl. XXXII) występują często na gródkach kopcowatych datowanych na XIII-XV wiek.

Budynek 2 (obiekt nr 1) zajmował północną część majdanu. Była to duża budowla zrębowa o długości ścian 9-10 m. Podłogę budynku stanowiła ubita glina na podkładzie kamiennym, tworząca rodzaj klepiska. Ściany budowli wykonane były z kilku rzędów dębowych dranic, a jej grubość wynosiła do 0,5 m. Niezwykle trudne jest określenie charakteru omawianego budynku. Wydaje się jednak, iż podobnie jak na innych stanowiskach tego typu, mamy tu do czynienia również z mieszkalno-obronną budowlą być może wieżową. Przy uznaniu czasu użytkowania opisanej budowli oprzeć się musimy z jednej strony na obserwacji wydobytej z jego wnętrza ceramiki, z drugiej zaś na relacji stratygraficznej do odsłoniętych w wykopie II D reliktywów budynku 1, którego użytkowanie oceniliśmy na 2. poł. XIII w. Że mamy w tym przypadku do czynienia z budowlą starszą, przemawia brak w jego zgłiszczach ceramiki wypalanej sposobem redukcijnym, charakterystycznej dla początków późnośredniowiecznej technologii garncarskiej (2. poł. XIII w). Poza tym odkryte resztki zachodniej ściany budowli, zalegające 0,4 m poniżej północno-zachodniego narożnika fundamentu budynku 1 i przykryte jego wypełniskiem, wchodzą pod kamienne rumowisko. W związku z tym użytkowanie budynku 2 możemy umieścić zapewne przed połową XIII wieku.

Oba opisane budynki, jak wnioskujemy przedstawiające 2 fazy zabudowy grodu na kopcu strawił pożar, przy czym w przypadku budynku 1 możemy być raczej pewni jakiegoś najazdu z zewnątrz, którego śladem mogą być odkryte w jego zgłiszczach militaria (groty bełtów kuszy i grot strzały łuku).

WNIOSKI

Badania wykopaliskowe przeprowadzone w latach 2002-2005 na grodzisku w Radzimiu, mimo skromnego zakresu prac, dostarczyły wielu interesujących, choć wciąż jeszcze niepełnych, informacji o grodzie i już dość pokaźnego materiału zabytkowego. Trudno zatem, jeszcze przed jego pełnym opracowaniem, o wiążące wnioski. Jednak już w obecnym stanie badań możemy stwierdzić, że:

1. Warownia w Radzimiu należała do ostatnich państwowych przedsięwzięć grodowych w Wielkopolsce. Jej skala była jak na ówczesne warunki nader imponująca. Inwestycja składała się z trzech założeń: grodu na kopcu; okalającego go od południa i wschodu potężnego obwodu obronnego oraz przylegającego do wału na odcinku południowo-wschodnim dużego placu, o jeszcze trudnym do sprecyzowania przeznaczeniu. Do wzniesienia wszystkich tych elementów użyto ogromnych pokładów ziemi, które pobrano z bogatych w materiał kulturowy warstw osadniczych, jak sądzimy przetransportowanych na miejsce budowy z poza wyspy. Tak ufortyfikowana warownia stanowiła trudną do sforsowania przeszkodę, pierwszą były niewątpliwie wody Warty.

2. Odkryte na kulminacji kopca relikty dwóch XIII-wiecznych budynków, prawdopodobnie wież mieszkalno-obronnych, uprawniają nas do przypuszczenia, że stanowiły one wieżowe siedziby lokalnej władzy - urzędników książęcych, wymienianych od 2. poł. XIII wieku w źródłach pisanych jako kasztelanowie radzimscy (pierwszym wzmiankowanym w źródłach *castellanus de Radhim* jest Beniamin Zaremba - 14. II. 1256). Te nadal jeszcze cząstkowe wyniki badań grodu kopcowatego pokazują jednak, że mamy tu do czynienia z dwoma poziomami zabudowy - starszym (prawdopodobnie z 1. poł. XIII w) i młodszym (z 2. poł. XIII w).

3. Uzyskane dane o chronologii grodu pozwalają umieścić jego powstanie w 1. poł. XIII w. W związku z budową grodu zwraca uwagę konflikt o władztwo nad Wielkopolską między księciem wielkopolskim Władysławem Odonicem a księciem śląskim Henrykiem Brodatym, kiedy to w wyniku mediacji hierarchii kościelnej rzeka Warta od września 1234 r. stała się granicą pomiędzy posiadłościami rywali (zob. B. Zientara 1975, s. 264-271; Z. Boras 1983, s. 106-108.). Traktat pokojowy, zagwarantowany przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Fulke i Pawła, biskupa poznańskiego, a następnie potwierdzony przez papieża Grzegorza IX, oddawał Brodatemu tereny na zachód od Warty. Sytuacja ta mogła wymusić na Odonicu decyzję o podjęciu szybkich kroków dla umocnienia tego przejścia przez Wartę, leżącego na samej granicy, a prowadzącego wprost do stołecznego Gniezna. Do ufortyfikowania przeprawy wybrano nową na gruncie polskim formę obronnej siedziby, przyjmującą postać wzorowaną na zachodnioeuropejskim *château à motte* - grodu na kopcu (J. Kamińska 1966, s. 61n). Taką formę grodu, w tym samym kontekście politycznej zastosowano w Biechowie (W. Kowalenko 1938, s. 178). Na szczycie kopca w Radzimiu postawiono drewnianą budowlę mieszkalno-obronną (budynek nr 2), być może wieżową. Dodatkowym urządzeniem obronnym był okalający gród potężny wał, który także zabezpieczało przed podmywaniem przez wody Warty (kamienna odsadzka na podstawie wału). Możemy zatem sądzić, iż

doraźne potrzeby wynikające z aktualnego układu politycznego były czynnikami zastosowania tego nowego typu fortyfikacji w systemie grodów państwowych, które nie wymagały aż takiego nakładu sił i środków jak tradycyjne techniki drewniano - ziemne (L. Kajzer 1996, s. 119). Taka konstrukcja elementów obronnych grodu pozwalała także na wzniesienie go w niedługim czasie. Granica, mimo uroczyściego jej zaprzysiężenia, nie była stała - „szczęk oręża nie ustawał, na granicy nad Wartą”. W latach następnych możemy zaobserwować stałe walki na linii Warty. Toczone je, zapewne z korzyścią dla Odonica także w okolicach Radzimia, skoro pod rokiem 1236 odnotowano ufundowanie w Radzimiu (w lewobrzeżnej osadzie - przyznanej Brodatemu) przez księcia wielkopolskiego drewnianego kościoła parafialnego, który to poświęcił biskup Paweł (A. Gąsiorowski 2001). Możemy zatem uważać tę datę za swego rodzaju terminus ante quem ukończenia budowy grodu. Prawdopodobnie około połowy XIII wieku gród uległ spaleni. Po śmierci Odonica (1239) Wielkopolską rządzą dwaj jego synowie Przemysł i Bolesław. W latach 1247-1253 dochodzi do trzech podziałów Wielkopolski między braćmi (J. Dobosz 2005). Nowa granica, oparta na istniejących już granicach diecezjalnych, postawiła znów Radzim w roli grodu nadgranicznego. Z wydarzeniami tymi koresponduje pierwsza wzmianka o tutejszym kasztelanie - Beniaminie z rodu Zarembów, który urząd kasztelana radzimskiego z nadania księcia Przemysła sprawował zdaniem J. Pakulskiego w latach 1249-1256 (1975, s. 113). Spalony gród, być może w wyniku zaistniałego wewnątrzrodzinnego konfliktu jak się zdaje szybko odbudowano (budynek 1). Prawdopodobnie funkcjonował przez całą 2. poł. XIII wieku. Pytanie o bezpośrednie przyczyny zniszczenia drugiego grodu radzimskiego musi tymczasem pozostać bez odpowiedzi.

4. Gród w Radzimiu stanowił element systemu zarządu terytorialnego Wielkopolski. Był to ośrodek zarządzania gospodarką, wypełniający przy tym rolę fiskalną, lokalnego centrum administracyjnego i sądowego, zdolny w razie potrzeby oprzeć się zagrożeniu militarnemu, które jak sądzimy było przyczyną jego budowy, na co zwrócono uwagę już w literaturze (A. Gąsiorowski 1967, s. 76-84). Istnienie kasztelanii radzimskiej i jej ośrodka centralnego - grodu na Warcie, kontrolującego zarazem przejście przez rzekę na alternatywnym szlaku z centrum Wielkopolski w kierunku zachodnim, a zwłaszcza północno-zachodnim nie trwało zbyt długo, bo niespełna sto lat. Ostateczne zniszczenie grodu u schyłku XIII lub w początkach XIV wieku nastąpiło już w innej sytuacji politycznej i prawnej. Grodu nie odbudowano. Do 1360 roku rola tego miejsca w strukturze państwa była już na tyle zdeprecjonowana i nieistotna, że Kazimierz Wielki wymienił dobra radzimskie, przekazując je poznańskiemu zakonowi joannitów - kawalerom maltańskim (A. Gąsiorowski 2001).

5. Badania grodu kasztelańskiego na Ostrowie Radzimskim mogą w istotny sposób wzbogacić naszą wiedzę na temat rozwoju ostatniego etapu państwowego osadnictwa grodowego w Wielkopolsce i czasów wielkich przemian kulturowych, które wprowadziły Polskę w epokę późnego średniowiecza. Wymagają one kontynuacji, zwłaszcza dokładniejszego rozpoznania zasiedlenia wokół wyspy grodziskowej, zaś analiza pozyskanego z badanych relikwów materiału zabytkowego pozwoli także pełniej wypowiedzieć się na temat życia codziennego dawnych Radzimian.

BIBLIOGRAFIA

- Boras Z.
1983 Książęta piastowscy Wielkopolski, Poznań.
- Brust M.
2005 Najdawniejsze dzieje Ziemi Obornicko-Rogozińskiej w okresie od XII do końca XIV wieku na podstawie źródeł pisanych, Poznań.
- Dobosz J.
2005 Wokół trzeciego podziału Wielkopolski między synów Władysława Odonica, SL, t. 8, s. 11-18.
- Dzieduszycki W.
1980 Przemiany w strukturze garncarstwa polskiego w 2 połowie XIII i w 1 połowie XIV wieku, AP, t. 24, z. 2, s. 363-379.
- Gąsiorowski A.
1967 Uwagi o mniejszych kasztelaniach wielkopolskich XIII-XV wieku, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 19, z. 1, s. 71-108.
- Gąsiorowski A. (red.)
2001 Słownik historyczno-geograficzny Wielkopolski wczesnośredniowiecznej, cz. 4, Poznań, s. 25-30.
- Hensel W.
1962 Budownictwo obronne za czasów pierwszych Piastów, [w:] Początki państwa polskiego, K. Tymieniecki (red.), t. I, Poznań, s. 162-186.
- Hensel W., Z. Hileczer – Kurnatowska
1980 Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. 5, Wrocław, s. 363- 368.
- Jasnosz S.
1984 Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej, FAP, t. 32 (1982-1984), cz. 3, s. 81-90.
- Kajzer L.
1996 Wstęp do archeologii historycznej w Polsce, Łódź.
- Kamińska J.
1966 Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV wieku, PiM MAEŁ SA nr 13, s. 43-77.
- Kochanowski M.
1985 Elementy odzieży i sprzęt gospodarstwa domowego z grodziska w Plemiętach, [w:] Plemięta średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej, A. Nadolski (red.), Toruń, s. 165- 183.
- Kola A.
1985 Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach i jego wyposażenie, [w:] Plemięta - średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej, A. Nadolski (red.), Toruń, s. 63-83.
- Kowalenko W.
1938 Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku), Biblioteka Prehistoryczna, t. 3, Poznań.

- Krauze E.
1976 Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych” w Polsce, SpAr, t. 28, s. 283, 284. 1976am Grodzisko stożkowate w Bninie koło Śremu, [w:] Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Grodzisko stożkowate, J. Żak (red.), Warszawa-Poznań.
- Kruppé J.
1981 Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce, Wrocław.
- Kurnatowska Z.
2005 Grody wczesnośredniowieczne u Słowian, [w:] Łąd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej, Poznań-Łąd, s. 27-46.
- Kurnatowska Z., A. Łosińska
1983 Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku, FAP, t. 32 (1981), s. 25-62.
- Leciejewicz L.
1989 Słowianie Zachodni, Wrocław.
- Nadolski A.
1954 Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku, Łódź.
- Nowak T.
1985 Rozwiązania konstrukcyjne elementów obronnych obiektów ufortyfikowanych w Wielkopolsce, Kujawach, Ziemiach Dobrzyńskiej, Łęczyckiej i Sieradzkiej w XIV w., Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. 28, s. 19-69.
- Pakuski J.
1975 Ród Zarembów w Wielkopolsce w XIII i początkach XIV wieku, Warszawa-Poznań, s. 103-137
- Teske G.
2000 Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce, SIa, t. 41, s. 107-128.
2003 Budownictwo grodowe w Wielkopolsce południowej w państwie pierwszych Piastów. Wstęp do problematyki, WSA, t. VI, s.105-115.
- Tomala J.
1995 Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV-XVIII wieku, Pr KA PTPN, t. 13, Poznań.
2005 Budownictwo obronne powiatu ostrzeszowskiego w średniowieczu i czasach nowożytnych, Kalisz.
- Wędzki A.
1955 Radzim - zapomniany gród kasztelański nad Wartą, PZ, t. 11, z. 3/4, s. 565- 583.
- Wilke G.
1985 Średniowieczna wieża mieszkalna w Plemiętach (próba rekonstrukcji), [w:] Plemięta średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej, A. Nadolski (red.), Toruń, s. 49-62.
- Zientara B.
1975 Henryk Brodaty i jego czasy, Warszawa.
- Żaki A.
1974 Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej, Kraków.

WOHTEN AUF OSTRÓW RADZIMSKI DIE KASTELLANEN?
EIN BERICHT ÜBER DIE EINLEITENDEN ERGEBNISSE
DER AUSGRABUNGEN IN DEN JAHREN 2002-2005

ZUSAMMENFASSUNG

Der mittelalterliche Burgwall in Radzim, Fst. I liegt im Bett des posener Durchbruchs von Warthe, nordwestlich von Murowana Goślina und besetzt ein Fragment der bewaldeten Insel, die das Wasser von zwei Armen der Warthe umgibt. Ein von diesen Armen wurde im 19. Jh. abgesperrt. In 1970 wurde der Burgwall ins Fundregister der Woiwodschaft Posen eingetragen.

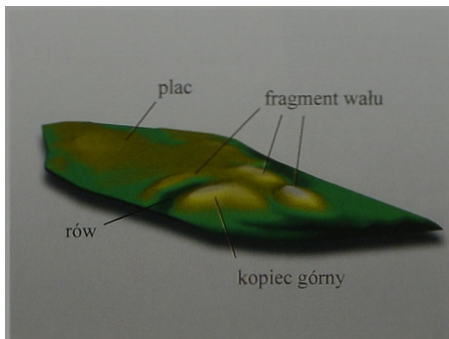
Die Ausgrabungen wurden unter der Aufsicht des Museums der Ersten Piasten auf Lednica und unter der sachlichen Pflege von Prof. Zofia Kurnatowska aus dem Institut für Archäologie und Ethnologie (IAiE) der Polnischen Akademie der Wissenschaften (PAN) - Abteilung Posen geführt. In 2006 wurde im Rahmen des Museums der Ersten Piasten auf Lednica eine Sonderabteilung - Ostrów Radzimski - gebildet.

Der Bereich der in Jahren 2002-2005 durchgeführten Ausgrabungen umfasste die Fragmente von zwei Hauptelementen der Burgwalltopographie: I – Fragment der äußeren Wallböschung (Grabungsfläche IA, IB jeweils 2x5m) und eines daran anliegenden, flachen, großen Platzes - Fst. 1a (Grabungsfläche IC, Abmessung 2x5m) und II – einen Teil des Höhepunkts des „Turmhügels“ (Grabungsfläche IIA, IIB, IID, jeweils 4x6m). Dank dieser Arbeiten gelang es, folgende vorläufige Schlussfolgerungen zu formulieren:

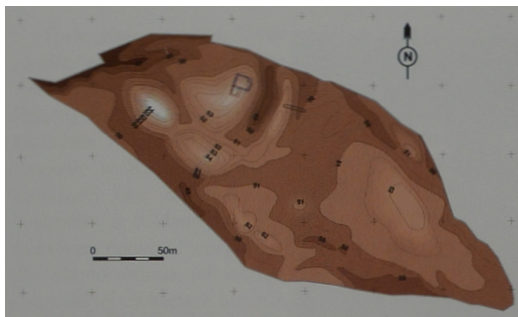
1. Die Festung in Radzim gehörte zur Gruppe der letzten staatlichen Burgunternehmungen in Großpolen.
2. Die im Höhepunkt des Turmhügels freigelegten Relikte von zwei Gebäuden waren wahrscheinlich die Wohn-Schutztürme des Kastellans von Radzim.
3. Die erhaltenen Daten über die Chronologie der Burg lassen ihre Entstehungszeit als 1. Hälfte des 13. Jh. bestimmen. Etwa um Mitte des 13. Jh. wurde die Burg verbrannt; sie wurde aber schnell wiederaufgebaut. Sie funktionierte wahrscheinlich während der ganzen 2. Hälfte des 13. Jh.
4. Die Burg in Radzim war ein Element des Systems der Territorialverwaltung Großpolens. Sie war ein Zentrum der Wirtschaftsverwaltung, das die fiskalische Rolle und die Rolle eines lokalen Verwaltungs- und Gerichtszentrums spielte. Bei Bedarf konnte sie die militärische Gefährdung zurückschlagen, was auch die direkte Ursache ihrer Errichtung war. Bis zum Jahr 1360 war die Rolle dieser Stelle in der Staatsstruktur so gering, dass Kazimierz Wielki die Güter von Radzim an den Johanniterorden übergeben hatte.

ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Render des Burgwalls in Radzim (3D- Karte). Ansicht vom Norden (erarbeitet K. Kosmowski)
- Abb. 2. Bunte Höhengschichtenkarte des Burgwalls in Radzim (erarbeitet K. Kosmowski)
- Abb. 3. Grabung I A und I B. Außenböschung des Schutzwalles der Burg (Photo R. Aleksandrowicz)
- Abb. 4. Grabung II D. Steine des Schutts – Bau 1. (Photo K. Kosmowski)
- Abb. 5. Grabung IIA und IIB. Relikte des Baues 2. Ansicht vom Norden. (Photo K. Kosmowski)
- Abb. 6. Grabung II A. Südwestliche Ecke des Baues 2. Relikte des Kuppelofens. (Photo K. Kosmowski)

Ryc. 1 Render grodziska. Widok z północy

Ryc. 2 Mapa warstwicowa grodziska. Lokalizacja wykopów badawczych

Ryc. 3 Wykop IA i IB. Zewnętrzny skłón wału obronnego grodu po eksploracji (fot. K. Kosmowski)

Ryc. 4 Wykop II D. Kamienne rumowisko - budynek 1.
(fot. K. Kościeszka - Kosmowski)

Ryc. 5 Wykop IIA i IIB. Relikty budynku 2. Widok od północy (fot. K. Kościeszka - Kosmowski)

Ryc. 6 Wykop IIA . Południowo zachodnie naroże budynku 2. Pozostałości pieca kopułowego (fot. K. Kościeszka - Kosmowski)